

ДОСЛІДЖЕННЯ

МАКСИМ ГОН, НАТАЛІЯ ІВЧИК

ЖІНКИ В ЧАС ГОЛОКОСТУ: ДОЛІ, ПОВЕДІНКА ТА ГЕНДЕРНІ (НЕ)РІВНОСТІ

У суспільній думці й етиці вже узвичаїлося поважливе ставлення до жінок як своерідна моральна норма. Відображення цього стало поступове визнання їхніх прав (зокрема, виборчих) у різних сферах суспільного життя. Водночас у науковому середовищі Заходу, а останнім часом й України, почали з'являтися праці у царині соціології, психології, історії, в яких об'єктом дослідження є жінки¹.

Певні зрушення в історичних студіях «жіночого обличчя» Другої світової війни означилися з публікацією перших розвідок про ставлення солдатів Червоної армії до жінок-німкень (на сьогодні їх уже досить багато)², а згодом – появою 2011 р. українського

---

¹ Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За заг. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.; *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому. Жінки в громадському житті України: 1884–1939. – К.: Либідь, 1995. – 423 с.; *Дутчак П. В.* Українські жіночі організації в Східній Галичині (20–30-ті роки XX століття). Науково-історичне дослідження. – Івано-Франківськ, 1997. – 856 с.; Українські жінки у горнілі модернізації / Під заг. ред. Оксани Кись. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. – 304 с.

² Наприклад: Изнасилование Берлина: неизвестная история войны: http://www.bbc.com/russian/international/2015/09/150924_gape_of_berlin; Про подвиги советского солдата, солдата-насилника.: <http://fakeoff.org/war/pro-podvigi-sovetskogo-soldata-soldata-nasilnika-pozornoy-date-23-fevralya-posvyaschaetsya>.

перекладу книги Габі Кьопп «Навіщо я народилася дівчинкою?»³. Своєрідною кульмінацією гендерних студій минулого року в Україні, власне – долі жінок у Другій світовій війні, можна вважати появу українською мовою книги Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя». Одне з пояснень авторки обраного предмета дослідження звучить так: «У “жіночої” війни свої барви, свої запахи, своє світло і свій простір почуттів. Свої слова. Там немає героїв і неймовірних подвигів, там просто є люди, які виконують нелюдську людську роботу. І страждають там не лише вони (люди!), а й земля, і птахи, і дерева...»⁴.

І все ж, на нашу думку, у вітчизняній історичній науці відбулося, так би мовити, тільки перше наближення до проблеми. «Жіноча» тема в Другій світовій війні нині перебуває на етапі розробки її магістральних сюжетів. Приклад цього – розвідки українських дослідників Г. Войтюка⁵, І. Буркута⁶ та ін.

Незважаючи на певні зрушення в дослідженні Другої світової війни в гендерному ракурсі, висвітлення долі жінок у часи війни в історичній науці фактично перебуває в ембріональному стані. Це судження тим паче правомірне, коли йдеться про один з її сюжетів – Голокост. Принаймні жінки як соціальна група не були об'єктом жодної з-поміж тих дисертацій, котрі захищені українськими вченими з питань геноциду євреїв. Відверто маргінальною вона є і в тих статтях та книгах українських дослідників, що побачили світ останніми десятиліттями⁷.

³ Кьопп Г. Навіщо я народилася дівчинкою?: сексуальні «подвиги» радянських визволителів / Пер. з нім. Юлії Горбач. – К.: Гамазин, 2011. – 160 с.

⁴ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя / Пер. з рос. В. Рафеєнка. – Харків: Віват, 2016. – С. 10.

⁵ Войтюк Г. Війну виграли жінки, а славу Перемоги присвоїли собі чоловіки // Жінка-українка: <http://ukrainka.org.ua/node/924>.

⁶ Буркут І. У війни не жіноче обличчя, та жінки командували навіть морською піхотою // Версії: <http://versii.cv.ua/new/u-vijni-nezhinoche-oblichchya-ta-zhinki-komanduvali-navit-mors-koyu-pihotoyu/20278.html>.

⁷ Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост... – 120 с.; Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.; Радченко Ю. Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной // Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі. – 2010. – № 1 (7). – С. 154–164; Михальчук Р. Ю. Правовий статус і соціально-економічне становище євреїв Рівненщини у період нацистської оку-

Ознакою поступу на шляху гендерного дослідження подій 1939–1945 рр. стало проведення конференції «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства»⁸. Серед її учасників – вітчизняні дослідники. Зокрема, О. Кісь, яка осмислювала ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії, К. Кобченко, котра розкрила проблему жінок як військового ресурсу радянської влади, Т. Пастушенко (предмет її дослідження – стратегії виживання радянських жінок-військовополонених) тощо. Прикметно, що на конференції обговорено гендерні виміри Голокосту. Їх, поруч із Паскалем Р. Босом, розкривав голова Українського центру вивчення історії Голокосту А. Подольський. Серед вітчизняних дослідників, які долучилися до розробки цієї теми останніми роками, – Р. Михальчук⁹.

Така ситуація характерна не лише для України. Не так давно – кілька років тому – о. Патрік Дебуа зауважив, що «Шоа єврейських жінок на Сході є окремим, заледве відкритим розділом історії»¹⁰.

Предмет нашого дослідження – «жіноча лінія» Голокосту на теренах сучасної України – складний для вивчення з кількох причин. По-перше, тому, що йдеться про з'ясування різних аспектів долі й поведінки частини цільової групи, членів якої знищували незалежно від статі й віку. По-друге, в документах, які визначають основний корпус джерельної бази для вивчення «остаточного розв'язання єврейського питання», поділу жертв за статтю здебільшого немає: вони виступають як соціальна група, євреї. Тим часом

паці // Історико-культурна спадщина Дністровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасність. – 2013. – С. 88–91; *Його ж.* Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2011. – С. 237–241.

⁸ Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. праць / За наук. ред. докт. іст. наук Г. Грінченко, канд. іст. наук К. Кобченко, канд. іст. наук О. Кісь. – К.: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – 336 с.

⁹ *Михальчук Р.* Еврейская женщина в годы Холокоста (на примере Ровенской области) // Мы не можем молчать: Школьники и студенты о Холокосте. Вып. 11: Сборник / Сост. М. В. Гилёва, Д. В. Прокудин; под ред. И. А. Альтмана. – М.: Центр и Фонд «Холокост»: МИК, 2014. – С. 92–100.

¹⁰ *Дебуа П.* Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 239.

таке поширене джерело, як акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загартників, часто-густо лише констатує кількість дітей, чоловіків і жінок, що поховані у братських могилах.

На цьому тлі особливу роль відіграють спогади тих, хто вижив у Голокості. Передусім тому, що, як вдало зауважує П. Бос, ті, хто пережив лихоліття «остаточного розв'язання єврейського питання», *виробляють* свої спогади. Іншими словами, відтворюючи події, вони *режисують* їх, а тому тих, хто був жертвою Голокосту, не слід вважати його нейтральними й пасивними суб'єктами¹¹.

Враховуймо те, що значна частина людей, кому пощастило пережити геноцид і хто згодом записав чи в інший спосіб зафіксував свої спогади, у час війни були малолітніми дітьми або підлітками. Ймовірно, гендерний ракурс геноциду закарбовувався в їхній пам'яті через образи рідних – матерів, сестер, бабусь, з одного боку, батьків, дідусів, братів – з іншого. Це ускладнює відтворення ними тих аспектів поневір'яння жінок, які можуть у той чи той спосіб «кинути тінь» на їхній образ. Лише інколи автори спогадів згадують про те, що, скажімо, «...німці згвалтували мою молоденьку тьотю»¹².

Отже, вивчення «жіночої лінії» в Голокості по-особливому актуалізують травматичні та посттравматичні спогади: адже у жертв, як стверджують психологи, несвідомо спрацьовують т. зв. коробки пам'яті. Тобто механізми, що мають захистити їх від жахів, які їм довелося раніше пережити. Такий самозахист – природний: він дає шанс індивіду на «нормальне» життя, що не ґрунтується на психології жертви, віктимності, ба більше – спокутуванні «провини» за виживання перед тими, хто загинув у геноциді.

Хоч би там як, чимало тих, кому вдалося пережити Голокост, десятиліттями не розповідали дітям і друзям про свої поневір'яння під час Другої світової війни. Водночас нащадки намагалися зайвий раз не турбувати колишніх жертв своїми розпитуваннями. Логіку таких міркувань віддзеркалює свідчення Філіс Стерлінг Якобс, батьки якої походили з містечка Щуровичі (неподалік Льво-

¹¹ Бос П. Гендер і Голокост // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світової війни. – С. 209.

¹² Живими осталися тільки мн.: Свідчення і документи / Б. Забарко, ред.-сост., авт. предисл. и коммент. – К.: Задруга, 2000. – С. 407.

ва) й пережили Катастрофу: «Моя мама померла... Вона ніколи не розповідала мені безпосередньо про своє минуле і втрати, а я знала, що про це її краще не запитувати. Навіть коли вона посміхалась, мені здавалося, що вона плаче... Я не могла ятрити її біль запитаннями»¹³.

Ці міркування доповнюють інші – ті, що проливають світло на ще один із тих ракурсів, які ускладнюють вивчення долі жінок (та й жертв Голокосту загалом): «Я усвідомлюю зараз [через кілька років після смерті матері. – М. Г., Н. І.], що я також боялася того, що можу почувти, оскільки знала, що маму переслідували жажливі спогади»¹⁴.

Нарешті вкрай складним завданням є, словами німецької вченої Регіни Мюльхойзер, віднайти таку «...форму презентації цієї теми, яка б не надавала проблемі тривіального відтінку і не створювала ефекту “підглядання”»¹⁵.

Ведучи мову про долю жінок у час Голокосту, усвідомлюємо особливість постановки такої проблеми. Адже убивці знищували етнічну групу незважаючи ні на вік її членів, ні на їхню стать. Сама належність до неї означала смертний вирок. Багатомовною в цьому контексті є доля єврейської сім'ї киян Осадчих. «У Бабиному Яру, – розповідала Лея Осадча, – загинули мої батьки і троє моїх сестер – чотирнадцяти, трьох років і семи місяців»¹⁶. Не менш значущими (бо надто багатозначними) є свідчення А. Грановського: «Всіх, хто були в Звенигородському таборі, вбили в квітні 1942 року. Вбили вісімдесятилітню Хану Лернер за те, що вона була занадто стара, і немовля Мані Фіненберг – йому був місяць від народин – за те, що він занадто молодий»¹⁷.

Наведені фрагменти свідчень промовисто говорять самі за себе: в умовах геноциду гендерний (як, здається, і будь-який інший) чинник не є визначальним. Адже об'єктами дискримінації індиві-

---

¹³ Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост... – С. 12.

¹⁴ Там само. – С. 12.

¹⁵ Мюльхойзер Р. Незаперечений злочин. Сексуальне насильство німецьких воєнів під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941–1945 рр. // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. – С. 270.

¹⁶ Живими осталися тільки ми. – С. 281.

¹⁷ Черная книга / Сост. под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – К., 1991. – С. 86.

дів, що належать до групи, яку організатори геноциду прирекли на експлуатацію як фізичної сили, глукування, поневіряння і, врешті-решт, убивство, є як чоловіки, так і жінки, як діти (у тому числі немовлята), так і люди похилого віку.

Наша спроба виокремити з-поміж жертв тільки їхню частину – дівчат-підлітків і жінок – зумовлена різними причинами. Зокрема, тісним переплетінням доль матерів і дітей¹⁸, різними можливостями працевлаштування в умовах нацистського «нового порядку» (отже – відтермінування загибелі), що визначалося особливостями гендерної соціалізації попередніх десятиліть, сексизмом убивць тощо. Зауважимо, що в цій розвідці ми зосереджуємо увагу на теренах сучасної України, які були окуповані Німеччиною та її союзниками й не розглядаємо долю тих членкинь етнічної групи, котрим вдалося евакуюватися.

Гендерний ракурс у Другій світовій війні означається вже з часу нападу Німеччини на СРСР. Адже частина чоловіків-євреїв служила в Червоній армії до червня 1941 р., інша була мобілізована до збройних сил у перші дні німецько-радянської війни. Тому відповідальність за рішення про евакуацію лягла на жінок. Готовність залишити домівку актуалізувала інші дилеми: тікати сім'єю чи спільно з батьками й іншими родичами, знайти бодай гужовий транспорт чи «пробитися» у залізничний вагон в умовах, коли на всіх охочих забракне потягів тощо. Це особливо стосується тих регіонів, які були швидко окуповані німецькою армією. Так, із Західної України, яка в перші дні й тижні війни опинилася під контролем окупаційних військ, пощастило втекти лише незначній частині євреїв (приблизно 40–50 тис. осіб). Тим часом на Східній Україні еміграція була значно масштабнішою, що не останньою чергою зумовлювалося темпами наступу Вермахту. Згідно з даними, які наводить Д. Поль, уникнути перспективи буття в умовах німецької та румунської окупації вдалося третині євреїв УРСР¹⁹.

¹⁸ Зрозуміло, немає жодних підстав применшувати глибинність зв'язку поміж дітьми й батьками. Проте сам факт вагітності, виношування плоду матерями зумовлює їхній особливий фізичний і психологічний зв'язок. Вони особливо очевидні в час, коли дитина є немовлям.

¹⁹ Поль Д. Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і літера, 2015. – С. 43–44.

Шанси на успішність невідготовленого, стрімкого виїзду жінок, чийх чоловіків мобілізували до армії, залежали від різних чинників. Зокрема, від віку дітей. Промовисті в цьому контексті міркування мешканки містечка Тернівка, що на Вінниччині: «Небагатьом вдалося евакуюватися, адже в більшості люди були бідні, багатодітні, а чоловіків відразу ж мобілізували. Куди могла евакуюватися моя молоденька мама з трьома дітьми один одного молодшим? Та й ті кілька тисяч євреїв, що залишилися в Тернівці, були ще більш багатодітними і так само бідними»²⁰. Не менш виразним є й опис Лідії Слєпчук (Гойхман), яка розповідає про втечу своєї сім'ї: «Маленького мама несла на руках. Старший брат допомагав їй нести його, і я, середня, пов'язана якимось шматтям, босою йшла поруч»²¹.

Таких сімей, де мати мала дати раду кільком дітям, на окупованих Німеччиною та її союзниками теренах сучасної України було десятки тисяч. Ця проблема вписується в ширший ракурс – евакуації цивільного населення СРСР і євреїв зокрема. Виразно окреслила цю проблему Віра Інбер: «Ніч на 16 жовтня [1941 р.] була страшною для євреїв [Одеси], які не встигли чи не змогли евакуюватися. Страшна для стариків і стареньких жінок – вони не в змозі були піти, для матерів, чий діти ще не вміли ходити, для вагітних жінок, для хворих, прикованих до ліжка»²².

На тлі таких спогадів очевидно, що більші шанси на успішну евакуацію мали ті жінки, котрі залишали рідні місця разом із чоловіками. Йдеться не лише про їхній відносний психологічний комфорт порівняно з тими жінками, котрі рятували себе й дітей самотужки, а й про вищу мобільність та можливість приймати рішення, а отже, й відповідальність за нього, спільно з чоловіками.

Незважаючи на те, що війна й окупація суттєво змінюють життєдіяльність індивіда і груп у цілому, однак люди продовжують виконувати ті самі соціальні ролі, що й у мирний час. Найочевиднішими з них є функції батьків і дітей, зокрема, допомога родичам похилого віку тощо. Натомість із початком німецько-радянської війни першочерговими для тих, хто опинився на окупованих територіях, стали проблеми безпеки життя, забезпечення родин їжею й медикаментами, предметами першої необхідності.

---

²⁰ Живими осталися тільки ми. – С. 406.

²¹ Там же. – С. 410.

²² Черная книга. – С. 94.

Єврейки як члени соціальної групи: баланс шансів на загибель і виживання

Становлення на теренах сучасної України окупаційного режиму зумовило питання знаходження євреями механізмів виживання в новій етнополітичній ситуації, яка характеризувалася запровадженням усебічної дискримінації та перших розстрілів. В умовах, коли позбавлення життя й систематична наруга стали реаліями фактично для всіх общин, єврейки здебільшого (як, будемо відверті, переважно й чоловіки) не наважувалися протидіяти солдатам і офіцерам окупаційних армій. Інколи в умовах нацистського «нового порядку» прання й приготування їжі для німців давало жінкам примарний шанс на життя, допомагало забезпечити сім'ї харчами. Мешканець Умані М. Демб стверджував, що жінки цього містечка (у т. ч. і його мати) не наслідувалися відмовляти німцям, а тому прали та готували їм їжу. Розповідаючи про перші дні окупації Умані, він згадував: «За роботу німці приносили тушонку, цукор, хліб... Німці дякували за послуги, казали “данке, дякую”»²³.

Нерідко євреїв залучали до прибирання помешкань. «У Чернівцях... румунські дами, які поступово наводнили місто й зайняли єврейські квартири, приходили до поліції, де їм надавали по 20–30 євреїв чи єврейок для прибирання квартир “від залишеного більшовиками бруду”»²⁴. В гетто селища Теплик, що на Вінниччині, «щодня і в будь-який час приходили брати на роботу, примушували виконувати різну брудну працю: мити підлоги в приміщеннях, де ночували німецькі солдати, прати брудну солдатську білизну, прибирати після них туалети і т. д. Над нами знущалися, не вважаючи за людей...»²⁵.

І все ж фактор статі досить часто давався взнаки. Адже до хатніх справ залучали здебільшого саме дівчат і жінок. Свідчень

²³ У цьому випадку йдеться про тих військових, які опинилися на фронті, виконуючи військовий обов'язок, і тверезо оцінювали тогочасні реалії. М. Демб із цього приводу стверджує: «Деякі [німці] говорили навіть: “Гітлер, Сталін – капут!”, мовляв Гітлер і Сталін нехай борються один з одним, а нам це навіщо? Німці показували свої фотографії. Вони щиро тужили за своїми “фрау”, “мунтер” та “кіндер”. Їх не цікавило хто єврей, хто українець, німець і т. д. Їм було байдуже» (Живими осталися тільки ми. – С. 129–130).

²⁴ Черная книга. – 108.

²⁵ Живими осталися тільки ми. – С. 284–285.

цього в оповідях тих, хто пережив Голокост, чимало. Наприклад, Шеля Поліщук згадувала, що «з гетто [Звенигородки] щоденно брали підлітків-дівчат на різноманітні роботи»²⁶, а Г. Ферман розповідав про життя в Жмеринці: «Пан Шуцман вибирав красивих дівчат, щоб мили в нього вдома підлогу, відправляв людей на роботу...»²⁷.

Звісно, така модель поведінки – відмова від відкритого протистояння окупантам – притаманна не лише євреям. Представниці різних національностей (зокрема, українки) часто згадували у спогадах про те, що їм доводилося прати, готувати їжу і прибирати в помешканнях, де жили солдати й офіцери армії-окупанта. Це й закономірно. Адже виконання волі ворога в таких «прозаїчних» справах – це своєрідний механізм виживання, бодай (у випадку з євреями) примарна гарантія чи надія на життя наступного дня. До того ж, як можна припустити, йшлося не лише про конкретну жінку, а й її дітей, рідних.

Страх і бажання вижити за будь-яку ціну особливо яскраво простежується в іншому, ймовірно, винятковому прикладі²⁸, який зафіксував о. Патрік Дебуа. Ось що розповіла йому жінка (Петрівна) із с. Тернівка під час інтерв'ю:

- Ви повинні були ходити по тілах убитих?
- Так, аби їх утрамбувати... Нас було тридцять українських дівчат, які мали босоніж трамбувати тіла євреїв та кидати на них шар піску, аби інші євреї могли лягти...
- Ви виходили з рову після кожного залпу?
- Так, німецький начальник віддавав нам наказ спускатися до рову і наказ виходити звідти. Усі разом ми мали бігти в яму з нашими лопатами, трамбувати трупи ногами, кидати землю, а потім усі разом виходити...²⁹

Заради справедливості визнаємо: вимушено, адже під примусом, працювали на німців для забезпечення їхнього побуту не лише

---

²⁶ Там же. – С. 317.

²⁷ Там же. – С. 430.

²⁸ Нам не відомі випадки, коли до таких робіт залучали винятково жінок. Радше це була «чоловіча справа» і жінки потрапляли до таких «поховальних команд» рідко.

²⁹ Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – С. 112–113.

жінки, а й чоловіки (у т. ч. євреї). Скажімо, бранці гетто у Брацлаві (що у Вінницькій області) працювали на кухні, яка розташовувалася неподалік. «Її обслуговували молоді хлопці, – розповідала згодом Є. Мажбіц, – яких приганяли з Брацлавського табору. Вони рубали дрова, носили воду, чистили картоплю, прибирали приміщення. Їх було багато, з-поміж них навіть одна дівчина. Вони були чи то польськими, чи то румунськими євреями, добре володіли європейськими мовами. Їхній вік був від 14 до 18 років»³⁰.

Євреї, жінки і чоловіки, виконували трудову повинність. Їх спроваджували на різні роботи юденрати за вказівками окупаційної влади. У перші дні встановлення «нового порядку» євреїв здебільшого вилучували на вулицях солдати і допоміжна поліція і, незважаючи на стать, відправляли на виконання різних робіт. В окремих випадках створювали навіть спеціальні жіночі підрозділи. Так, у Станіславі (нині – Івано-Франківськ), поруч із «Жидівською будівельною службою», створено й окрему жіночу, в якій працювали винятково дівчата й жінки³¹.

Після початку масових убивств євреї усвідомили, що їхнє подальше життя значною мірою залежить від того, чи зможуть вони бути корисними для окупаційної влади (за риторикою нацистів, *arbeitsfähig* – «здатні до виконання робіт»³²). А тому жінки, як і чоловіки, намагалися працевлаштуватися, отримати робочі посвідчення. Шанс їх здобути суттєво коригувався гендерною соціалізацією в довоєнний час. Особливо ж у Західній Україні, де індустріальний сектор економіки був слаборозвинутим, що визначало основні сфери зайнятості євреїв: ремісництво і торгівля. В умовах окупації лише перше давало змогу отримати робоче посвідчення. А оскільки ремісництво було справою фактично всуціль чоловічою, шанси жінок на працевлаштування в умовах окупації були незначними. Ось як описує свій вихід із такої ситуації мешканка м. Рівного Варвара Барац: «Завдяки ініціативі пана Р. на початку

³⁰ Живими остались только мы. – С. 257–258.

³¹ *Фосерман Ю.* Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.) / Пер. з польської. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – С. 38.

³² *Михман Д.* Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Пер. с англ. – Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума», ООО Независимая издательская организация «Дива», 2005. – С. 124.

грудня [1941 р.] в гетто організували майстерні різних спеціальностей – кравецькі, швецькі, білизняні, панчішні і по в'язанню светрів. Я вирішила вступити в таку майстерню. За два літри олії вдалося придбати необхідну кількість вовни, і я почала працювати – в'язати светри. Тоді це вважалося великим досягненням, бо кожен працівник одержував “аусвайс”, зареєстрований у німецькому “Арбайтсамті”»³³.

У той час шанс на життя здобули й ті приблизно 100 євреїв та єврейок з містечок Здолбунів, Остріг та Мізоч, професійні навички яких дали їм змогу працевлаштуватися в рівненському філіалі будівельної фірми «Йозеф Юнг». В ньому вони працювали спільно з українцями, поляками й німцями³⁴.

Отже, наявність промислової інфраструктури – об'єктивний чинник, який визначав шанси як чоловіків, так і жінок-єврейок на життя. В багатьох містах на окупованих українських теренах останні працювали на фабриках та інших виробничих об'єктах, переважно тих, що задовольняли потреби армії. Їхня праця не оплачувалася, проте робітниці, як і чоловіки, отримували на підприємствах такий-сякий харч. Водночас підневільна робота приносила зиск Райху: підприємства сплачували державі податки за кожного працівника-єврея. Вартість жіночої сили була меншою, ніж чоловічої: у Львові, наприклад, підприємства виплачували командувачу СС і поліції «за кожен календарний день та зміну 5 злотих за чоловіка і 4 злотих за жінку. З цих сум вираховувалися витрати на харчування та “управління”, але вони не перевищували 1,60 злотих у день»³⁵.

Корисність потенційних жертв для держави-окупанта – вагомий чинник, що певний час визначав їхні долі. Поряд із професійними навичками важливими були й вік, стать, зовнішня «презентабельність» євреїв на момент проведення селекцій. Як приклад – серпневі події 1942 р. у Львові, де на збірному пункті, створеному неподалік вокзалу Клепарів, службовець поліції Інкварт «...помахом руки відправляв головно жінок, стариків і дітей в сторону, де

---

³³ Барац В. Рівненське гетто // Ціною власного життя. – Рівне, 1995. – С. 91.

³⁴ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – С. 391.

³⁵ Там же. – С. 353.

знаходилися жертви, призначені для вивезення в Белжець, а молодих працездатних людей – на сторону тих, хто поки мав відстрочку від вивезення»³⁶.

Такі селекції під час «остаточного розв'язання єврейського питання» були звичною практикою. Людям, сильнішим фізично, вбивці дарували право на життя (власне, це було відтермінування смерті), яке зумовлювалося економічними потребами держави. Тим часом незалежно від статі кволі, люди літнього віку й діти були приречені на загибель. Зокрема, наприкінці серпня 1942 р. селекцію провели в Чорткові. Тих євреїв, котрі мали ремісничий фах, залишили в містечку. Інших, незалежно від статі й віку, спровадили до залізничної станції, звідки відправили на загибель до Белжеця³⁷.

Усіх євреїв, незалежно від статі, віку і професійних навичок, від яких часто-густо безпосередньо залежала доля євреїв, об'єднували поневіряння й страждання. Це стало наслідком як дегуманізації жертв – продукту роботи ідеологічної «машини» третього Рейху, так і фактору сили та безкарності тих, хто чинив зло. Прилюдна зневага до євреїв стала складовою «етики» окупаційних армій. Її компонент – знущання над старими, дітьми, жінками. Наведемо лише один приклад безжалісності окупантів: у Доманівці «старику Фурману та 18-річній дівчині Соні Кац було запропоновано танцювати, і за це їм обіцяно продовжити життя. Однак їх життя тривало недовго, через дві години їх повісили»³⁸.

Ще один маркер рівності поміж представниками обох статей – форми покарання членів групи та його жорстокість. Численні розповіді жертв і свідків підтверджують, що стать як особлива «міра» у ставленні до індивіда в цьому випадку не відігравала жодної ролі. Адже єврейки для окупантів були лише членами групи, яку дискримінували і знищували. Через таке їх сприйняття чоловіків і жінок було зрівняно у «праві» на однакові страждання й поневіряння. Свідчення цього – події в Хмільнику, де «німці ввіймали десять жінок і одного чоловіка, привезли їх до поліції, розділи догола й кинули в карцер. Сюди з 9 години ранку до 6 вечора, щоразу заходили поліцаї й били нещасних людей. О 6 годині вечора кожного ув'язненого затилювали в окрему кімнату й давали по 15 шомполів.

³⁶ Там же. – С. 347.

³⁷ Там же. – С. 377.

³⁸ Черная книга. – С. 101.

Жінки кричали й тому отримували по 25 шомполів. Після цього замучених жертв викидали на мороз»³⁹. У «Ставках» – таборі, де опинилася частина одеських євреїв, «за водою дозволялося ходити по десять чоловік. Одного разу, побачивши, що “порядок” порушено, поліція вистрелила в одинадцятого. Це була дівчина. “Ой, мамонько, вбили”, – закричала вона. Поліцейський підійшов і прикінчив її штиком»⁴⁰.

Нерідко жінок-єврейок, як і чоловіків, знищували як заручників. У донесенні нацистів про події в СРСР було повідомлено, що в серпні 1941 р. у Старокостянтинові «як заходи відплати 1-ша бригада СС провела акцію супроти євреїв, у ході якої були розстріляні 300 євреїв чоловічої і 138 жіночої статі»⁴¹. Не були винятком і ситуації, коли єврейок знищували за ті чи ті дії підпілля. Наприклад, керівництво зондеркоманди 11а звітувало з Херсона наприкінці серпня 1941 р., що «...10 єврейок були розстріляні в якості відплати за акти саботажу й передачу інформації»⁴².

Очевидно, така практика була звичною. При цьому, як засвідчують події в окремих містах України, вік жертв не мав жодного значення: «1 та 2.9.1941 в Бердичеві, – інформували керівництво окупанти 19 вересня того ж року, – євреї поширювали листівки і зробили підбурливі надписи. Оскільки злочинців не змогли знайти, то команда вищого фюрера СС та поліції стралила 1303 євреїв, в тому числі 876 єврейок старших 12 років»⁴³.

Повсюдним у ставленні до єврейок став садизм. Так, за невиконання розпорядження окупаційної влади киянці Дорі Наконечній відрізували пальці й ніс, завдали три ножові поранення, а труп кинули на місці вбивства⁴⁴. Жорстокими до єврейок були й румуни. Одеситка А. Маргуліс розповідала про їхні звірства: «Вранці я

---

³⁹ Там же. – С. 49.

⁴⁰ Там же. – С. 101.

⁴¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 237.

⁴² Там же. – С. 67.

⁴³ Там же. – С. 260.

⁴⁴ Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат, 2004. – С. 276.

була заарештована й опинилася у в'язниці, де було ще 30 жінок. На допиті мене почали бити палицями, прикладами, гумовими шлангами. Я втратила свідомість»⁴⁵.

Поневірялися єврейки і в концентраційних таборах. Зокрема, в Сирецькому, що розташовувався в Києві неподалік Бабиного Яру. Ті, хто вижили в ньому, часто-густо свідчили про особливу жорстокість у ставленні до них начальника жіночого відділення Л. Логінової⁴⁶. Сама ж вона на допиті в НКДБ 29 листопада 1943 р. говорила: «Я біла жінок-єврейок, їхніх прізвищ я не пам'ятаю, за те, що вони не хотіли себе охайно вести. Кілька разів за неохайність робила жінкам-єврейкам зарядку⁴⁷, в їх числі була старушка-єврейка 70 років, яка згодом померла в таборі від дизентерії»⁴⁸.

Першими жертвами нацистів з-поміж євреїв на окупованих територіях сучасної України були чоловіки. Проте досить швидко почали вбивати й інші категорії цивільного населення. Згідно з висновками Д. Поля, розстріли єврейок і дітей окремими частинами СС та поліцією розпочалися вже наприкінці липня 1941 р. «В перші тижні серпня, – зауважує вчений, – керівників команд айнзацгрупи С було повідомлено, що в принципі єврейські жінки та діти теж підлягають розстрілу»⁴⁹.

Отже, на думку Д. Поля, це був відправний момент у ставленні до цих груп єврейського населення. А першою масштабною акцією екстермінації жінок і дітей став розстріл євреїв Кам'янця-Подільського. У перший день масових езекуцій тут убито 4,2 тис. євреїв різної статі і віку. Розстріли тривали і в наступні дні. Загалом, враховуючи євреїв Карпатської України (яких депортували до Кам'янця-Подільського з рідного краю після розчленування Чехословаччини і переходу цього регіону до Угорщини), тут було знищено 23,6 тис. євреїв⁵⁰.

⁴⁵ Черная книга. – С. 97.

⁴⁶ Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы. – С. 332, 356, 358.

⁴⁷ Ідеться про вкрай виснажливі фізичні вправи (зокрема, повзання без допомоги рук на животі «по-зміїному», ходу «гусячим кроком» тощо), які постійно застосовували до бранців Сирецького табору.

⁴⁸ Там же. – С. 343.

⁴⁹ *Поль Д.* Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. – С. 47–48.

⁵⁰ Там само. – С. 50–51.

Оцінюючи ці події, Д. Поль трактує вбивства євреїв Кам'янця-Подільського не лише як наймасштабнішу акцію станом на кінець літа 1941 р., а й як таку, що «...знаменувала собою поворотний пункт у Голокості – перехід від убивства окремих цільових груп, що склалися в основному з євреїв-чоловіків, до поголовного винищення цілих єврейських громад»⁵¹.

Отже, відтоді жінки й діти стали частиною єдиної цільової групи, яких знищували нарівні з чоловіками. Вони гинули і в інших наймасштабніших акціях екстермінації на теренах України: в Бабиному Яру та у Сосонках, що неподалік Рівного. С. Таужнянський, якому пощастило врятуватися від розстрілу в Києві, згодом свідчив про те, як приречені йшли на смерть: «Люди рухалися суцільним потоком... Матері везли у візочках грудних дітей, а більш старших – несли на руках чи вели за руку; абсолютна більшість тих, що йшли, були старі, підлітки, жінки і діти»⁵². Схожі свідчення давали й інші очевидці подій у Києві⁵³. Про факт знищення єврейок у цьому місті згадано і в звіті керівництва 454-ї охоронної дивізії від 2 жовтня 1941 р.: «[...] Задля реєстрації і розміщення в таборі євреї міста були закликані з'явитися в певне місце. Явилось близько 34.000, включаючи жінок і дітей. Всі вони, після того як здали свої цінності й одяг, були вбиті...»⁵⁴.

Жінки становили велику частину розстріляних і в Сосонках, де позбавлено життя 17,5 тис. євреїв Рівного. Ті, хто вижив у бійні, що відбувалася 7–8 листопада 1941 р., свідчили: вони йшли на смерть поруч із чоловіками; спільно із дітьми і старими розділили гірку долю жертв геноциду.

Враховуючи рівень вивчення перебігу Голокосту, масові убивства дівчат і жінок є незаперечним фактом. Вони не були частиною цільової групи знищення лише в перші тижні німецько-радянської війни (наприклад, після захоплення Львова тут вбили кілька тисяч євреїв, винятково чоловіків; аналогічно в Добромилі наприкінці

---

⁵¹ Там само. – С. 52.

⁵² Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 307.

⁵³ Там же. – С. 305.

⁵⁴ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 78.

червня 1941 р. розстріляли близько 80 чоловіків-євреїв⁵⁵). Згодом, згідно зі свідченнями керівника оперативної групи Д О. Олендорфа, Гімлер, визначаючи завдання підрозділів, які просувалися радянською територією за бойовими частинами, відверто заявляє: це – боротьба з комуністами, «...ліквідація євреїв, жінок, чоловіків і дітей»⁵⁶.

Таку динаміку змін у ставленні до жінок-єврейок відображено в ухвалі суду присяжних при земельному суді в Дюссельдорфі від 5 серпня 1966 р. в справі колишніх членів айнзацкоманди 5: «Приблизно 25 липня 1941 р., невдовзі після прибуття айнзацкоманди 5 у Бердичів, шеф айнзацгрупи С д-р Раш викликав до себе в Житомир керівників підпорядкованих йому айнзацкоманд і повідомив їм, що євреї уособлюють смертельну небезпеку в запіллї німецьких військ. Тому командир розпорядився ліквідувати всіх євреїв-чоловіків. Страті не підлягають тільки ті євреї, які необхідні для використання на роботах [...]. Через кілька днів д-р Раш доповнив наказ про вбивство євреїв тим, що з євреями-чоловіками слід вбивати і їхніх родичів, жінок і дітей»⁵⁷.

Висновок, сформульований цим судом, про час появи вказівки нацистського керівництва щодо вбивства жінок і дітей загалом збігається із судженням із цього питання Д. Міхмана. Вчений зауважує, що про винищення в липні–жовтні 1941 р. цих категорій жертв свідчать звіти айнзацгруп. Більше того, «...станом на середину серпня, – пише ізраїльський дослідник, – будь-кому, хто мав той чи інший стосунок до справи, було зрозуміло, що йдеться практично про тотальне винищення»⁵⁸.

Значно пізніше, навесні 1942 р., з'явилося розпорядження, яке «врегульовувало» методи убивства жінок і дітей. Як свідчив на Нюрнберзькому трибуналі О. Олендорф, у той час надійшов наказ Гімлера про те, що в майбутньому їх слід вбивати тільки в душогубках⁵⁹.

⁵⁵ В обох випадках ідеться про «акції відплати» за вбивство бранців в'язниць радянськими репресивними органами, що відбулися напередодні відступу Червоної армії зі Львова й Добромиля (Там же. – С. 152, 162).

⁵⁶ Там же. – С. 130.

⁵⁷ Там же. – С. 153.

⁵⁸ *Михман Д.* Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. – С. 124–125.

⁵⁹ Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. – С. 132.

Здається, вбивство всіх без винятку євреїв потребувало обґрунтування, адже військовослужбовці айнцагрупп, як і армії загалом, мали подолати психологічний бар'єр: стати безпосередніми вбивцями дітей і жінок чи, принаймні, байдужими співучасниками злочинів проти людяності. Таке міркування висловлюємо, зважаючи на реакцію частини керівного складу середньої ланки айнцаккоманди 5 щодо завдання вбивати найбільш беззахисних членів знищеної групи. Поінформовані щодо цього штандартенфюрером Шульцем, вони, стверджувалося в матеріалах вищезгаданого суду в Дюссельдорфі, «...проявили у час інформації про наказ щодо знищення євреїв неприхований страх»⁶⁰.

Обґрунтування доцільності нового кроку в «остаточному розв'язанні єврейського питання» звелось до твердження про те, що жінки та діти вчинятимуть акти помсти за смерть батьків і чоловіків⁶¹. Як свідчить перебіг Голокосту, таких думок вистачило для того, щоб спонукати до участі в масових злочинах проти людяності. Впродовж кількох років дівчаток і жінок безжально знищували разом із чоловіками. Частина з них (як-от у Києві після завершення масових страт у Бабиному Яру, в Сталіно (нині – Донецьк) упродовж квітня–травня 1942 р.) вбито в т. зв. «душогубках»⁶².

Такі звірства – значною мірою продукт юдофобії та нацистської пропаганди. Його носії не гребували будь-якими методами знущань з євреїв. Прикладом такого типу злочинців є унтерштурмфюрер СС М. Теубнер. Верховний суд СС і поліції в Мюнхені, що відбувся 24 травня 1943 р. й ґрунтувався на аналізі дій підсудного в окремих містах окупованої України, стверджував: «Обвинувачений є фанатичним ворогом євреїв... Звинувачений довів своїх людей до такого ступеня жорстокості, що під його керівництвом вони вели себе як дика орда»⁶³.

І справді, «новий порядок» супроводжувався такою кризою моральних цінностей, такими жорстокістю і звироднінням, що насильницька смерть стала звичним супутником життя тих, хто опинився на окупованих територіях. Вона стала нормою.

---

⁶⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 154.

⁶¹ Там же. – С. 133.

⁶² Там же. – С. 141, 149.

⁶³ Там же. – С. 284–285.

Промовистий приклад: коли помер старець Хаїт у гетто Звенигородки, тамтешній лікар сказала: «...Вмерла свята людина, якщо вона померла своєю смертю»⁶⁴. Схоже, ймовірно, мислили євреї і в інших містах. Приміром, Анна Маргуліс згадувала про тодішнє життя в Одесі: «...У гетто на Слободку мали з'явитися всі: паралітики й каліки, інфекційні хворі й божевільні, і породіллі... Лише нечисленні мали щастя померти у власному ліжку»⁶⁵.

Той факт, що до складу цільової групи, яку мали знищити, належали жінки і діти, і немовлята також, дав підставу польському вченому Ф. Тиху висновувати, що «...з літа 1941 р. почалася перша в історії війна, що була спрямована також проти дітей. Знищення дітей стало однією з воєнних цілей Гітлера. В цьому випадку йшлося не про всіх дітей окупованих країн, лише про репрезентантів цілком конкретної групи: про єврейських дітей. У цьому єдиному випадку проти всіх»⁶⁶.

Жінок і дітей розстрілювали і разом з чоловіками, і окремо, як от у випадку з євреями м. Корець, яких було знищено 21 травня 1942 р. в с. Козак⁶⁷. Це додатковий аргумент для вивчення поведінки матерів у час «остаточного розв'язання єврейського питання». Наведемо два фрагменти документів.

«Цей розстріл, – свідчив навесні 1945 р. колишній поліцейський В. Покотило про події в Бабиному Яру, – являв собою жахливу картину. Коли розстрілювали чоловіків, то жінки й діти стояли осторонь і, спостерігаючи те, що відбувалося, падали, втрачаючи свідомість»⁶⁸.

Згідно з висновками Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, «у ямах [поблизу селища Сурмичі, де розстріляні євреї м. Дубно] лежать переважно жінки і діти з обмотаними ганчір'ям головами, шматини замотані декількома обертами довкола рота й носа та зав'язані зза-

⁶⁴ Живими остались только мы. – С. 317.

⁶⁵ Черная книга. – С. 97.

⁶⁶ *Mieszkowska A. Dziecie Ireny Sendlerowej.* – Warszawa: Wydawnictwo Literackie MUZASA, 2012. – S. 86.

⁶⁷ *Гон М. Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали).* – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – С. 74.

⁶⁸ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 260–261.

ду міцними вузлами. Кількість розстріляних і задушених налічує близько 5 тисяч осіб»⁶⁹.

Специфіка «мови статистики» окупантів щодо «остаточного розв'язання єврейського питання» здебільшого не дає змоги визначити точну кількість знищених жертв за статевою ознакою. Адже в звітах часто-густо вказували узагальнено – «єврей». І дуже рідко у них зазначали кількість сконцентрованих у гетто, задіяних на роботах, убитих жінок і дітей. Проте незаперечність факту їхнього винищення підтверджується як самим фактом геноциду євреїв, так і конкретними звітами, зокрема, тими, що подавала айнзацгрупа D: «Райони, що зайняті командами, – рапортувало її керівництво в жовтні 1941 р., – очищені від євреїв»⁷⁰; «Крим звільнений від євреїв» – звіт від 16 квітня 1942 р.⁷¹ Аналогічні звіти про «юденфрай» поступово надходили і з інших регіонів та адміністративних одиниць. Так, 30 червня 1943 р. групенфюрер СС Кацман звітував: «...дистрикт “Галичина”, за винятком євреїв, які перебувають у підконтрольних командувачу СС і поліції таборях, є вільним від євреїв»⁷².

Більшість єврейок, як і євреїв, на теренах сучасної України вбили з автоматичної зброї. Частина знищили на т. зв. «фабриках смерті». Їхні трагічні долі проілюструємо свідченням про загибель групи львівських євреїв, яких транспортовано в Белжець у серпні 1942 р.: «...Поїзд зупинився. 200 українців відкрили двері і, б'ючи людей шкіряними плітками, почали виганяти їх з вагонів. Подальші розпорядження передано гучномовцем: з себе все зняти, включно з протезами, окулярами тощо. Дорогоцінності здати у вікно... Потім жінок і дівчат направили до перукаря, який двома-трьома рухами ножиць зрізав все волосся і кидав його в мішки для картоплі...

Потім процесія рушила. Спереду – молода дівчина, писана красуня, так йшли вони проходом, всі голі, чоловіки, жінки, діти... Матері з немовлятами на руках, вони повільно піднімалися

---

⁶⁹ Гон М. Голокост на Рівненщині. – С. 22.

⁷⁰ Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. – С. 134.

⁷¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 67.

⁷² Там же. – С. 312.

і входили до газових камер... Через 28 хвилин дихає тільки кілька чоловік. Нарешті через 32 хвилини все мертві.

З іншої сторони відкривають дерев'яні двері члени робочої команди [...]. Труп, мокрі від поту й сечі, із брудними від калу й менструальної крові ногами, витягують назовні... Труп дитя кидають у повітрі...»⁷³.

Ці свідчення оберштурмфюрера СС К. Герштейна відображають паралель поміж долями жінок і чоловіків, що належали до цільової групи знищення: волею злочинців їх урівняно в методі вбивства. Щоправда, навіть напередодні отруєння газом безжална машина нищення використовувала до кінця «природний ресурс» дівчат і жінок: їм обстригали волосся. «Воно призначене для використання на підводних човнах, для конопачення чи щось такого роду», – повідомляв К. Герштейну унтершарфюрер СС, який служив у Белжеці⁷⁴.

Зауважимо, що примусове обстригання – не лише один із методів фізичного насильства над євреями. Це акт знування над ними, знищення їхньої індивідуальності перед убивством.

Важливий компонент вивчення гендерних аспектів Голокосту – з'ясування поведінки жінок напередодні загибелі. Ймовірно, встановити основну тенденцію в ній неможливо. Проте, очевидно, стан жертв визначався страхом, психологічним шоком від усвідомлення не лише власної смерті, що невпинно наближалася, а й членів сім'ї та рідних загалом. У такі моменти рідні прагнули встигнути попрощатися й разом підійти до місця страти⁷⁵.

Серед жертв були такі, хто до останнього зберігав спокій («Упродовж 15 хвилин, поки я там стояв, – згадував поведінку приречених свідок-німець у Дубно на початку жовтня 1942 р., – я не чув жодної скарги, жодної молитви про милосердя»⁷⁶; «Жертви з дивовижним самовладанням і спокоєм сходили в рив» – коментар очевидця розстрілів у Києві наприкінці вересня 1941 р.⁷⁷; «На полі

⁷³ Там же. – С. 339–340.

⁷⁴ Там же. – С. 339.

⁷⁵ Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. – С. 408.

⁷⁶ Там же. – С. 362.

⁷⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 296.

екзекуції, – свідчив у 1944 р. Я. Вулах про вбивство бранців Корецького гетто, – ви не чули [б] ні плачу, ні крику»⁷⁸). Однак найтипівіші емоції жертв – це, звісно, страх і відчай. Психологічний стан приречених у момент їх ескортування до місць страт і безпосередньо вбивства дають змогу зрозуміти свідчення учасників подій і очевидців. Ось що наприкінці весни 1944 р. розповів про страту мешканців Старої Ушиці шуцман Залога: «Грубі крики чоловіків та пронизливо високі крики жінок перепліталися з дитячим плачем і [лунаючими] проханнями взяти їх на руки, і то поступово затихали, то зі зростаючою силою піднімалися знову... Коли підійшла черга жінок, німці також зажадали від них роздягнутися до гола. Багато жінок, прагнучи прикрити свою наготу, залишали сорочки, які німці зривали... [Вони] молили про збереження життя і якщо не їм особисто, то хоча б маленьким дітям. Падали на коліна, хватали й цілували у німців руки, чоботи. Такі прохання “задовольнялися” ударами по голові. Багато хто рвали на собі одяг, рвали волосся, кусали руки, били себе по голові та грудях»⁷⁹.

Наведені свідчення зафіксували особливості поведінки жінок напередодні загибелі. Припускаємо, що їх можна вважати типовими для реконструювання загальної тенденції в поведінці євреєнок у час масових екзекуцій. Це, зокрема:

- страх і психологічний шок (як, звісно, і в чоловіків) від усвідомлення того, що жертви йдуть на смерть;
- психологічний дискомфорт, сором від привселюдного роздягання, що було немов публічне збезчещення⁸⁰; намагання в будь-який спосіб (залишаючи на собі якісь елементи спідньої білизни чи закриваючи себе руками) прикрити своє тіло (можна припустити, що жінки з притаманною їм сором'язливістю болісніше сприймали вимушене оголення у присутності багатьох людей, ніж чоловіки; ще більше емоційне потрясіння, напевно, відчували дівчата-підлітки);
- прощання з рідними й спроби матерів врятувати дітей, закрити їх собою від куль, не дати малечі залишитися зі смертю віч-на-віч.

---

⁷⁸ Гон М. М. Голокост на Рівненщині. – С. 75.

⁷⁹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 408–410.

⁸⁰ Мюльхойзер Р. Незаперечений злочин // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. – С. 272.

Спогади тих, хто вижив у Голокості, містять численні сюжети про те, як матері намагалися врятувати своїх дітей під час ескортування жертв до місць страти. Наведемо лише один, що демонструє тенденцію. Мешканка містечка Чуднова на Житомирщині згадувала: «Доця, мила, – звернулася до дівчинки мама, – я маю до тебе прохання. Підійди зараз до цього поліція і скажи йому, доню, що ти не єврейка (а я була біленька, з косичками, несхожа на єврейку), що всіх вели і тебе забрали. І, може, він тебе відпустить, і ти втечеш... Вона мене обцілувала з ніг до голови, притисла до серця, як рідна мати пригортає в останні хвилини, і говорить: “Біжи, донечко, біжи...”»⁸¹.

Більшість матерів не розлучалися зі своїми дітьми, адже їхні шанси на порятунок без допомоги дорослих були мізерними. Л. Гріпс, який до війни мешкав у Житомирі, згодом згадував про одну з акцій екстермінації: «Ми підходили до ровів, очікуючи черги, коли нас поведуть до місця розстрілу. Мама посадила мене до себе на спину. Згодом вона неодноразово пояснювала мені, що зробила це для того, щоби, якщо вб'ють мене, то і їй жити не треба, а якщо її, а не мене, то щоб я не мучився один»⁸².

Ці судження – типові. Про ті самі почуття різними словами йдеться у багатьох спогадах дітей. Так, обіймаючи малолітнього М. Розенберга, його мати – мешканка с. Романів Дзержинського району Житомирської області, промовила: «Загинемо так разом, щоб ти не мучився»⁸³. У мить перед розстрілом мешканка Маріуполя Фаня сказала сестрі Басі: «З ним я помираю спокійно, знаю, що не лишу сироту»⁸⁴.

Опис мешканкою Дніпропетровська Б. Тартаковською моменту розстрілу («Я впала на коліна й обійняла своїх дітей, мені здавалося, що я втрачаю розум від жаху»⁸⁵) напевно відображає емоційний і психологічний стан усіх матерів. Нерідко в час екзекуцій вони брали своїх малолітніх дітей на руки. Перебуваючи у шоковому стані, вони не усвідомлювали наслідків, коли захищали малечу від куль власним тілом. Адже вбиті матері часто-густо пада-

⁸¹ Живими остались только мы. – С. 290.

⁸² Там же. – С. 104.

⁸³ Там же. – С. 373.

⁸⁴ Черная книга. – С. 91.

⁸⁵ Там же. – С. 84–85.

ли в братські могили разом із живими дітлахами. Наведені фрагменти спогадів, припускаємо, є типовими для багатьох місць, де вбивали євреїв: «...Десь під трупами плакали діти, більшість з них, особливо малюки, яких матері несли на руках (а стріляли нам у спину), падали, прикриті тілами матерів, неушкодженими і були засипані й поховані під трупами заживо»⁸⁶. Я. Стеюк, якого як бранця Сирецького табору нацисти наприкінці 1943 р. залучили до викопування трупів у Бабиному Яру та їх спалення, свідчив: «Я чітко запам'ятав випадок, коли [із землі] витягли труп жінки, яка міцно обіймала труп немовляти. Хтось навіть спробував відділити труп дитини від трупа матері, але зробити цього не вдалося...»⁸⁷.

Іноді вбивці примушували матерів спускатися до ям разом із дітьми, і нерідко дітлахи після вбивства мам ще деякий час залишалися живими. Так було, скажімо, в Сімферополі: «В одному випадку одна єврейка ще тримала свою маленьку дитину на руках, коли вона вже стояла в рову. Вона була застрелена членом езекуційної команди, в той час як дитина живою впала у рів. Її слід було добити. Призначений для цього обервахтмейстер поліції Хуппе... кілька разів попав дитині в руку... Лише після кількох пострілів дитину було вбито...»⁸⁸.

Прагнення полегшити страждання дітей – один із визначальних мотивів поведінки жінок у критичні моменти. Трагічно-ліричну картину, що засвідчує таку поведінку мам і бабусь під час розстрілів, зафіксував німецький інженер Грабе, який став свідком убивств у Дубно: «Я спостерігав за сім'єю, що складалася з вісьмох осіб: чоловіки і жінки, віком близько 50 років, з дітьми близько 8 і 10 років, та двома дорослими доньками, близько 20 і 24 років. Стара жінка зі сніжно-білим волоссям тримала на руках річну дитину, співала їй й грала з нею. Дитина воркотіла від задоволення...»⁸⁹.

Не менш промовистими для характеристики поведінки жінок є свідчення про загибель євреїв у Немирові: «Есесівці уважно оглядали ряди, забирали всіх дітей. Шестеро матерів пішли на смерть

---

⁸⁶ Там же. – С. 91.

⁸⁷ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 321.

⁸⁸ Черная книга. – С. 169.

⁸⁹ Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. – С. 362.

зі своїми дітьми, вони хотіли полегшити дітям останні хвилини. Сура Кац з Чернівців... пішла на смерть з шістьма хлопчиками. Вайнер пішла з хворою дівчинкою, Ледер, молода жінка з Липкан, молила катів, щоб вони дозволили їй померти з її дванадцятирічною донькою, красунею Тамарою»⁹⁰.

Нерідко гуманність і поклик природи спонукали жінок боротися за життя не лише своїх, а й чужих дітей. Ось один із таких прикладів: мешканка містечка Баранівка Житомирської області Лея Хмара намагалася врятувати трьох осиротілих хлопчиків Шварцманів. Найменший з них, Ромчик, був немовлям, і в гетто дуже важко було його годувати. Про це згодом свідчила донька Л. Хмари: «...найменший, Ромочка, плакав день і ніч. Нічого було йому дати [їсти]. Ні молока, нічого. Ми всі дуже страждали, особливо мама. Вона давала йому свою порожню грудь, щоб хоч трохи заспокоїти, він розідрав її яснами до крові. Інколи вона, ризикуючи життям, вибиралася з гетто й ходила до знайомих та незнайомих українців, випрошуючи для нього трохи молока. Але довго це не могло продовжуватися, і Ромчик помер...»⁹¹.

Материнське почуття спонукало до самопожертви багатьох жінок під час Голокосту. Вони прагнули захистити рідних від кривди, зверталися до Бога з проханням помститися ворогові за злочинства. Промовистою є розповідь про події в м. Тернівка, що на Вінниччині: «Молодих жінок забирали в концтабори, мою маму також хотіли забрати. Ми, діти, обліпили її й плакали, тоді бабуся стала просити, щоб взяли її, адже в доньки троє маленьких дітей. Поліцаї сильно побили маму, а в табір забрали мамину сестру-підлітка, бабуся ж сама пішла за своєю донькою [...]. Нам розповіли жінки, які втекли з цього табору, що німці згвалтували мою молоденьку тьотю, допитували її, і вона не витримала – зійшла з розуму, і тоді її розстріляли на очах бабусі, а бабуся кинулася на німців, і її також застрелили»⁹².

Ця історія відкриває ще один ракурс долі жінок у час геноциду: часто-густо їм доводилося бачити загибель не лише родичів, а й власних дітей. Такою була мета психологічного садизму вбивць –

⁹⁰ Черная книга. – С. 118.

⁹¹ Живыми остались только мы. – С. 98.

⁹² Там же. – С. 407.

завдати матерям максимального болю. «Матерів відштовхують і вбивають не одразу, даючи спочатку їх бідним серцям стекти кров'ю від побачених смертей малюків», – оповідали про злодіяння душогубів очевидці⁹³.

Такого звиродніння під час Голокосту було чимало. Скажімо, в Сімферополі «маленьких дітей екзекуційна команда не розстрілювала, – йшлося на суді в Мюнхені (1970 р.) у справі Цаппа та інших злочинців. – Члени СД забирали їх у матерів, вбивали їх пострілами в потилицю у них на очах і кидали у рів»⁹⁴.

Про чимало таких трагічних сцен розповіли свідки вбивств у Бабиному Яру. П. Клепко згадувала про розстріли в цій місцині 29 вересня 1941 р.: «Я бачила, як гітлерівець вирвав у молодій жінки немовля і витрухнув його з одіяла в яр»⁹⁵. Схожими є свідчення Діни Пронічевої: «Я особисто бачила, як німці відбирали у матерів дітей і живими кидали їх у байрак...»⁹⁶.

Про неймовірні страждання жінок-євреїв у Бабиному Яру зазначали й ті, хто брав безпосередню участь у злочинах. «Коли підійшла черга розстрілювати жінок, – розповідав на допиті в “СМЕР-Ші” в березні 1945 р. колаборант В. Покотило, – то в них почали відбирати дітей, але вони не віддавали. Тоді німець силою вирвав дитину, розстріляв її, а потім вистрелив у матір»⁹⁷. В акті обвинувачення в справі Розенбауера, Бессера та Кройця (прокуратура Регенсбург, 2 лютого 1970 р.) стверджувалося, що в Києві «матері клали своїх дітей до ніг стрільців і просили їх добре стріляти»⁹⁸.

Прикладів убивств дітей на очах батьків, щоб завдати їм максимального болю, під час «остаточного розв'язання єврейського питання» було безліч. Обер-лейтенант Вермахту Е. Бінгель свідчив про події в Умані на суді⁹⁹: «Матері бачили, як вбивали їхніх дітей, розтropicивши їм голову рукояткою пістолета чи палкою, а потім

---

⁹³ Черная книга. – С. 102.

⁹⁴ Там же. – С. 169.

⁹⁵ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 324.

⁹⁶ Там же. – С. 289.

⁹⁷ Там же. – С. 261.

⁹⁸ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 296.

⁹⁹ Вітчизняний дослідник О. Круглов припускає, що описувані далі події відбувалися не в Умані, а в Бердичеві.

хапали за ніжки і кидали в могилу, де вперемішку лежали вбиті і ще живі люди. Лише після того, як матерям завдавали найстрашнішого болю, в них посилали кулю, звільняючи від нестерпних мук»¹⁰⁰.

У такий спосіб убивці нищили культ материнства, саму святість матері. Ці злочини відбувалися на місцях масових розстрілів євреїв на терені всієї України. Як доказ цього – висновки Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Березнівському районі Рівненської області: «В одній з розкопаних ям – могил 5×5 та 2 метри глибиною [в яких поховані євреї м. Березно, що вбиті в серпні 1942 р.] виявлено трупи винятково дітей, які лежать абияк. [Це] в переважній більшості зовсім маленькі діти... Комісія вважає, що дітей також розстрілювали. [Це відбувалося] в присутності матерів...»¹⁰¹.

Не в силі дивитися на жахіття, що відбувалися на їхніх очах, у момент максимального емоційного напруження жінки втрачали свідомість. Нерідкими були й випадки, коли вони «замертво падали від розриву серця»¹⁰².

Було й таке, що молоді єврейки, впавши в розпач після вбивства рідних на їхніх очах, відмовлялися скористатися шансом на порятунк. Вчительку Геню Блюду із Чуднова мав намір убити поліцей Брюханов. «Підійшов один німець і відштовхнув її від нього та крикнув цій дівчині: “Шене медхен, гей, цу хаузе”. Але вона стояла з розпущеним волоссям, немов несповна розуму, й кричала йому: “Вбивай, бандите, швидше, вбивай мене швидше”. І цей німець нічого не міг вдіяти, а Брюханов випустив у неї дві кулі. І вона впала там само, де лежали її батьки»¹⁰³. Не хотіла полишати місця розстрілу рідних і одна з доньок сім’ї Гольштейнів із Володимира-Волинського. Л. Савич згодом згадував, що німець, який брав участь в екзекуції, відпустив її, «...вона рушила, але, пройшовши метрів сто, побігла назад, щось викрикуючи. Німець зловив дівчину... і знову сказав: “мусур, мусур”. Вона пішла. Ми всі сиділи й дивились на неї, на німця. Єврейка пройшла десь з кілометр, зупи-

¹⁰⁰ Там же. – С. 259.

¹⁰¹ Державний архів Рівненської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 75 зв.

¹⁰² Гон М. Голокост на Рівненщині. – С. 77.

¹⁰³ Живими осталися тільки ми. – С. 302.

нилась. Тоді німець вихопив карабін у поліціянтя, тричі вистрелив у її бік... Вона побігла»¹⁰⁴.

Під час розстрілів були й такі дівчата і жінки, що в останні хвилини життя намагалися бодай якось виділитися з-поміж сотень і тисяч жертв, закарбуватися в пам'яті свідків тих жахів або навіть убивць: «Я запам'ятав дівчину, струнку, з чорним волоссям, яка, проходячи близько від мене, показала на себе і сказала “23”»¹⁰⁵. У Бердичеві молода жінка виявила свою зневагу до вбивць, плюнувши вбік одного з них¹⁰⁶. Кілька дівчат і жінок зі Старої Ушиці заплювали обличчя катам, які брали участь в екзекуції¹⁰⁷.

Ті євреї, яким пощастило не загинути від розстрілів, опинилися в гетто, що докорінно змінило їхнє життя. Передусім тому, що в цих місцях примусової концентрації зник фізичний «простір» існування сім'ї. Виселені з власних осель, євреї змушені були тулитися у визначених окупаційною владою районах, де катастрофічно бракувало помешкань для бранців. В одній кімнаті зазвичай тіснилося по кілька сімей. Це змушувало виробляти нову модель поведінки, призвичаюватися до співіснування в тисняві з іншими людьми. Їхнім спільним завданням став пошук їжі, медикаментів, задоволення бодай мінімальних потреб найвразливіших членів родин (дітей і родичів похилого віку), що мінімізувало особливості виконання гендерних ролей батьків.

Як свідчать спогади тих, хто пережив Голокост, співіснування кількох сімей в одному приміщенні хоча й спричиняло дискомфорт їх мешканцям, однак це було незначною проблемою на тлі боротьби з голодом і холодом в осінньо-зимовий період. Саме забезпечення фізичного існування у місцях примусової концентрації стало першочерговим завданням ув'язнених, незалежно від статі й віку.

В умовах тривалого голоду будь-яка їжа давала шанс на виживання. Особливо це стосується тих випадків, коли євреї переховувалися, адже немовлята, що плакали від голоду, могли видати окупантам і колаборантам місце їхнього укриття. У таких умовах

---

¹⁰⁴ Музиченко В. Володимир єврейський. – С. 117.

¹⁰⁵ Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. – С. 362.

¹⁰⁶ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 293.

¹⁰⁷ Там само. – С. 409.

будь-який харч був на вагу золота. Наприклад, Єва Гладка свідчила про події у містечку Баранівка Житомирської області: коли відбувалася чергова акція екстермінації тамтешніх євреїв, її тітка Шейндл вгамовувала плач дворічної дитини тим, що «...затуляла їй рот цибулиною, яка була в тьоті в кишені. Вона її посмокче й заспокоїться»¹⁰⁸.

Інший ракурс материнства в лихоліття Голокосту – вбивство своїх нащадків задля порятунку інших. У Хмельнику в березні 1942 р. в одному зі сховків перебувало 27 євреїв, серед них – матері з немовлятами. В момент, коли німці й поліцаї обстежували будинки, «...одна мати сама задушила свою дитину, що заплакала, щоб врятувати інших»¹⁰⁹. Схожа трагедія відбулася в гетто Володимира-Волинського. Його бранець Е. Рейхсфельд свідчив, що під час облав матері, щоб не видати себе й інших, закривали дітям ротики й накривали подушками, що інколи призводило до їх удушення¹¹⁰.

Впродовж «остаточного розв'язання єврейського питання» вагітним жінкам або не вдавалося виносити дітей, або доводилося народжувати в умовах екстремі. Наведемо кілька прикладів.

«Була у нас сусідка Лея, – розповідає очевидець подій у м. Чуднові. – Молода була, 20 років. Вона тільки вийшла заміж, а чоловіка відразу забрали на фронт. Вона була вагітна і ось-ось мала народити. Так її поліцай вдарив ногою в живіт. І вона відразу ж впала, відразу ж починає народжувати. А поліцай один другому говорить: “Диви но, іди подивись, як жидівка жидиня родить”. Вона тут таки ж народила, під'їхала підвода, і він її, як собаку, кинув на цей віз з дитинчам. Вона ще плакала, кричала “Мама!”, а він її повіз ще живу і скинув у цю яму»¹¹¹.

Про пологи одеситки-єврейки в товарному вагоні Віра Інбер свідчила: «Зненацька лунає стогін, мольба про допомогу. Це у важких родових муках корчиться жінка, але допомогти їй ніхто не може»¹¹².

Були й випадки, коли єврейки народжували на місцях масових страт. «Одного разу тут на гної, поруч із трупами, – розповіла Єли-

¹⁰⁸ Живыми остались только мы. – С. 99.

¹⁰⁹ Там же. – С. 519.

¹¹⁰ Музиченко В. Володимир єврейський. – С. 121.

¹¹¹ Живыми остались только мы. – С. 302.

¹¹² Черная книга. – С. 98.

завета Пікармер про вбивства в Доманівці євреїв Одеси, – народжувала двадцятилітня Маня Ткач. Надвечір ця жінка померла»¹¹³.

Можемо припустити, що прикладів пологів в аномальних умовах було чимало. Проте важливішою є констатація того, що навіть за умови виношування вагітності доля новонароджених малюків була визначеною – загибель. Заперечуючи право євреїв на існування, окупанти безжально знищували немовлят (наприклад, під час розстрілів 15 жовтня 1942 р. бранців Ялтушківського гетто, що в Барському районі на Вінниччині, вбито 78 немовлят віком від 1 місяця до 1 року¹¹⁴).

Численні свідчення про Голокост дають підстави вести мову й про те, що нерідко єврейки ставали вимушеними «акторками» зловісного передсмертного дійства. Наприклад, бранка любашівського гетто Сара Друкер розповідала, що після знущань над однією з її знайомих тамтешній гебітскомісар відправив її голою на якусь споруду й там сфотографував. Після цього він її розстріляв¹¹⁵. Львів'янка Рузя Вагнер розповідала про погром у перші дні окупації: німці «...фотографували голих жінок, яких катували... тішилися, що їхні земляки зможуть побачити дії своїх чоловіків і синів, які воюють для блага людства»¹¹⁶. Подекуди німецькі солдати фотографували мертвих жінок. Згідно з оцінкою такої специфічної поведінки Р. Мюльхойзер, ці світлини «...були сигналом для товаришів з чоловічої спільноти Вермахту / СС, демонструючи непохитну агресивність нападників»¹¹⁷.

Отже, знущання й глумування, експлуатація праці, методи вбивства – явища, які підтверджують однакове ставлення реалізаторів геноциду до жертв, незалежно від статі. Водночас гендерний ракурс, зокрема, його поведінковий і психологічний аспекти, є особливо очевидним, якщо розглядати тандем матері–діти в умовах екстремі.

---

¹¹³ Там же. – С. 93.

¹¹⁴ На місці розстрілу у 1942 р. в'язнів Ялтушківського гетто відкрито меморіал жертвам Голокосту: <http://www.barrda.gov.ua/index.php?page=6&news=8891>.

¹¹⁵ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-164, оп. 3, спр. 8, арк. 12–12 зв.

¹¹⁶ Цит. за: *Подольський А.* Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. – С. 229.

¹¹⁷ *Мюльхойзер Р.* Незаперечений злочин // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. – С. 274.

Фіксація насильства над єврейками на фотоплівку, що стала нормою для частини солдат і офіцерів окупаційних армій, може свідчити про їхню (не)свідому диференціацію жертв за статтю. «Мораль» привласненого ними «права» на насильство полягала не лише у вседозволеності дій озброєної людини в уніформі, а й відображала осмисленість участі вбивць у соціальній інженерії, що мала призвести до зникнення євреїв як етнічної групи.

Сексизм і зґвалтування

Трагічна реальність для багатьох дівчат і жінок у час Голокосту – сексуальне насильство над ними. Вихідним пунктом наших міркувань є констатація «прозаїчності» зла такого гатунку в умовах війни. Адже насилля над жінками відоме з давніх-давен і, мабуть, супроводжувало всі війни. Не стала винятком і Друга світова, під час якої жертвами злочинів на сексуальному ґрунті ставали представниці різних національностей. Оголошуючи обвинувачення на Нюрнберзькому трибуналі в розділі «Злочини проти мирного населення», Л. Смірнова стверджувала: «В українському селі Бородаївці Дніпропетровської області фашисти зґвалтували поголовно всіх жінок і дівчат... У місті Львові 32 працівниці львівської швейної фабрики були зґвалтовані і потім убиті німецькими штурмовиками. П'яні німецькі солдати затягували львівських дівчат та молодих жінок у парк Костюшко й по-звірячому гвалтували їх»¹¹⁸.

На цьому тлі насильство над дівчатами-єврейками та молодими жінками – складова тих злочинів, котрі в роки Другої світової війни чинили солдати й офіцери окупаційних армій щодо представниць інших національностей. Водночас як елемент геноциду зґвалтування тих, хто належав до знищеної цільової групи, певною мірою коригують оцінку подібних злочинів.

Ймовірно, сексуальне насильство розпочиналося вже в той час, коли німецька армія оволодівала тим чи тим населеним пунктом. Принаймні, про правомірність такої гіпотези свідчать спогади очевидців. Н. Епельфельд розповідав: «У Бердичів увірвалися німці. Через якийсь час до нас у підвал увійшли двоє солдатів. Вони світили кишеньковими ліхтариками, щось говорили, ніхто їх не розу-

¹¹⁸ Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. – С. 338.

мів. Тоді вони почали обходити людей, що сиділи на підлозі, й висвічувати їхні обличчя. Нарешті зупинилися на дівчинці та жінці. Наказали їм йти. Завели в кабінет, що стояв пустою, і згвалтували. Дівчинку – це було сусідське дівчатко – звали Густа. Густі Глозман було років 14–15. Невдовзі її і батьків розстріляли»¹¹⁹.

З перших днів окупації гвалтували євреюк не лише німці, а й румуни. Так на початку липня 1941 р. було в Чернівцях, де представники нової влади та «...деякі “місцеві добровольці” зі свастикою на рукавах вдиралися в єврейські квартири, грабували, гвалтували, били і вбивали людей»¹²⁰.

Злочини над жінками чинилися повсякчас і надалі. Особливо ж тоді, коли жертви геноциду були насильно сконцентровані в тих чи тих пунктах. У Любашеві, згідно зі свідченнями однієї з бранок тамтешнього гетто, «вночі перед в'їздом у любашівське гетто німецька поліція збрала всіх дівчат у поліцейському приміщенні й знущалася з них... Матерів, які захищали своїх доньок, привезли пораненими»¹²¹. При знищенні євреїв львівського гетто в січні 1943 р. «розгнудані представники “вищої раси” не пропускали в час цієї кампанії жодної жінки. Вони гвалтували або вбивали їх...»¹²².

Постійного насильства єврейки зазнавали на виробництві, в тюрмах, під час транспортування тощо. Так було, зокрема, в одеській в'язниці¹²³. А. Маргуліс, яка опинилася в ній, згодом повідала: «Вночі, коли навколо була непроглядна темінь, до нас увірвався натовп румунських солдат. Кинувши на сиру підлогу свої шинелі, вони почали гвалтувати дівчат. ... Ми, старі жінки (мені 54 роки), сиділи й плакали. Чимало дівчат збожеволіли»¹²⁴.

Описуючи реалії життя євреїв Одеси в майстернях, А. Хасін розповідає: «...ночі були жахливі!.. П'яні румуни, посвічуючи ліхтариками, сновигали майстернями в пошуках дівчат. Ті ховалися

---

¹¹⁹ Живыми остались только мы. – С. 264.

¹²⁰ Там же. – С. 264.

¹²¹ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 8, арк. 12.

¹²² Черная книга. – С. 126.

¹²³ *Альтман И. А., Вершицкая Т. Г. Женщины // Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. – С. 309.*

¹²⁴ Там же. – С. 97.

під верстаки. Румуни витягали їх звідти, і плач, крики, а то й постріли лунали лунким приміщенням до ранку»¹²⁵.

Частина єврейок, депортованих до Трансністрії, стали жертвами конвоїрів. Щоночі коменданти таборів (зокрема, с. Матлашівка) примушували до інтимних стосунків кількох жінок¹²⁶. У спогадах читаємо таке: «Коменданти села Гуляївки – Лупеску і плутонер¹²⁷ Санду – щодня посилали своїх денщиків у табір за красивими дівчатами. Зранку вони з особливою насолодою спостерігали їхні передсмертні муки»¹²⁸.

Безкарність і похоть спонукали до злочинів над жінками не лише військових, а й колаборантів і просто чоловіків з-посеред цивільного населення. Є. Захаров-Зайденберг розповів, що після ув'язнення євреїв у приміщенні дитячого будинку м. Любар колаборанти робили безчинства: «П'яні поліцаї знущалися над нами: били, вводили й гвалтували дівчат і молодих жінок»¹²⁹. А ось спогади мешканки Бердичева Ірини Сапір-Ширанської, які висвітлюють ставлення поліцаїв до єврейок: «Якось я потрапила в сім'ю поліцай, він покликав мене в будинок..., уклав на ніч до себе в ліжку, не звертаючи уваги на те, що в іншій кімнаті знаходилася його дружина й діти. До ранку я не заснула. Не знаю, що його зупинило, але він не зачепив мене. На другий день я вибрала момент і втекла»¹³⁰.

Фокусує увагу на такій болісній і важкій, етично й емоційно, проблемі, як насильство над жінками, згадаємо висновок А. Подольського: розстріли жертв практично повсякчас супроводжувалися гвалтуванням. На доказ цієї гіпотези, що, на наш погляд, однозначно не простежується в свідченнях тих, хто врятувався з місць екзекуцій, учений наводить свідчення Діни Пронічевої про такий злочин під час знищення євреїв Києва¹³¹.

¹²⁵ Живими остались только мы. – С. 447.

¹²⁶ Альтман И. А. Женщины. – С. 309.

¹²⁷ Плутонер – сержант румунської армії.

¹²⁸ Черная книга. – С. 101–102.

¹²⁹ Живыми остались только мы. – С. 163.

¹³⁰ Там же. – С. 401.

¹³¹ Подольский А. Еврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944). – С. 222–223.

Такі відверті описи в спогадах тих, хто пережив Голокост, зустрічаються не часто, однак вони спонукають до роздумів над непростим питанням: сутності психології сексуального насильства нацистів. Адже, згідно з постулатами Гітлера, євреї – культуроруйнівна раса. В Третьому райху їх доволі швидко перетворено на вигнанців суспільства, а економічний бойкот, «арієзація» економіки, витіснення з усіх сфер професійної діяльності тощо закріплювали за ними в німецькому середовищі образ «унтерменш» – недолюдей. Нюрнберзькі расові закони чітко регламентували взаємодію між представниками різних рас, власне – євреями й арійцями, а інтимні стосунки поміж ними законодавці нової моралі в Райху не лише піддавали осуду, а й суворо карали за них, завдяки використанню державою своєї монополії на легітимне насильство: за інтимні стосунки з єврейкою («позашлюбні взаємини поміж євреями та підданими держави німецької чи спорідненої крові заборонено»¹³²), німецькі військовослужбовці потрапляли на лаву підсудних¹³³.

Висловимо кілька гіпотез, які, на наш погляд, проливають бо-дай тьмяне світло на означену проблему. По-перше, сексизм став складовою духу насильства окупантів, а злочини над жінками – результатом прагнення частини вояків будь-яким шляхом задовольнити свої сексуальні потреби. По-друге, згвалтування засвідчили, що, попри зневагу нацистів до євреїв і загрозу покарання за статеві акти з жінками з цієї групи, частина вбивць не нехтувала ними. Адже подекуди єврейок не просто гвалтували, а, користуючись правом сильнішого, змушували до тривалих сексуальних стосунків. Промовистий приклад цього почув о. Патрік Дебуа від Ганни в містечку Буськ: «Була одна дівчина, Сільва, що ходила зі мною до школи, дуже вродлива – не була убита відразу. Сільва мусила жити з начальником німців. Інші дівчата були віддані іншим солдатам...»¹³⁴.

Можна стверджувати, що солдати й офіцери німецької армії були поінформовані про заборону сексуальних контактів з єврей-

---

¹³² Цит. за: *Бурдс Дж.* Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні.* – С. 280.

¹³³ *Альтман И. А.* Женщины. – С. 309.

¹³⁴ *Дебуа П.* Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – С. 177.

ками. Принаймні, про це свідчить розповідь уже згаданої Ганни: «Коли дівчата вагітніли, їх убивали. Німці наказали поліцаям із Сокаля вивезти їх за десять кілометрів від Буська, аби розстріляти там цих дівчат, оскільки не могли мати дітей від єврейок. Дівчата були дуже гарні, то німці самі не хотіли їх убивати»¹³⁵. Схожу історію розповів інший свідок, Антон: «Німці залишили живими десь із тридцять дуже гарних єврейських жінок, яких примушували працювати в гестапо. Але вони використовувалися поліцаями та німцями ще й для задоволення»¹³⁶.

Ймовірно, нехтування насильниками заборонами щодо інтимних стосунків з єврейками пояснюється поєднанням сексуального насильства з прагненням домінувати над жертвою, перетворити згвалтування на акт її зневаги. Припускаємо, що як для німців, так і румунів насильство такого ґатунку – це свідчення не лише їхнього сексизму, а й свідоме чи несвідоме послугування ним як компонентом політики дискримінації, котре передувало вбивствам чи супроводжувалося ними.

При цьому акти згвалтування мали символічне значення, адже образу завдавали не лише конкретному індивіду, а й тим, хто не зміг захистити своїх рідних. Конструктивним, на нашу думку, у тероретичному плані є міркування Р. Мюльхойзер: після здобуття певного населеного пункту «...німці проникали у кожне місце, яке вважали своїм, включно з жіночими тілами, і це символізувало переможне порушення права власності»¹³⁷.

Вчена констатує акти насильства над єврейками апріорі і веде мову не стільки про фізичне насильство, скільки звертається до проблеми психології в силовіць створеному гвалтівником «тандемі» злочинець–жертва. Перший, використовуючи наявність у нього зброї, що не залишає жертві жодних варіантів поведінки, свою маскуліну перевагу та беззахисність жінки в умовах окупації, не лише кривдить єврейку як чоловік. Проникнення в жінку з такого погляду – це поринання в світ потаємного, сокровенного, глумування над індивідуальністю. Її заперечення – в чому й полягає

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. – С. 238–239.

¹³⁷ Мюльхойзер Р. Незаперечений злочин // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. – С. 269.

тлумачення сексуального насильства в його позафізіологічному вимірі – прояв того, що жінка сприймається як трофей, військова здобич солдата, який привласнює право «розпоряджатися» сокровеним для індивіда – його тілом. Поза очевидним у поясненні цього злочину (фізична наруга) – факт поразки армії, що відступила, а водночас – перемога над індивідом, якого вона не захистила. Враховуючи те, що ведемо мову про сексизм за умов геноциду, згвалтування – це ще й приниження та перемога над соціальною групою напередодні / під час її знищення.

Жертвами насильства були як дорослі жінки-єврейки, так і підлітки. Про такі трагедії розповіли ті, кому пощастило вижити в Голокості, та свідки. Шістнадцятирічну Рахель Патурську було згвалтовано в єврейській землеробській колонії в Зеленополі¹³⁸. Масові згвалтування дівчат зафіксовано в таборі в Звенигородці¹³⁹. Нерідко акти згвалтування (як-от у м. Шпикові, що на Вінниччині¹⁴⁰) вчиняли на очах рідних. У гетто Корця, як свідчив один з його бранців, «...13–15-річних дівчаток гвалтували на очах матерів, на очах дітей і чоловіків гвалтували дружин, матерів»¹⁴¹.

Додамо до вище висловленого щодо оцінки сексизму, що насилля над дівчатками в присутності рідних – акт особливої наруги. Адже батьки чи інші родичі не мали шансів врятувати своїх дітей. Тому жертвами вакханалії насильства ставали як ті, кого гвалтували, так і ті, кому випала гірка доля спостерігати за знущенням над дитинством, над дівчатами.

Розповіді тих, хто вижив у лихолітті Голокосту, засвідчують, що бранці гетто нерідко ставали об'єктом агресії не лише окупантів, а й місцевих мешканців. Вбачаючи в тих, хто опинився в місцях концентрації, джерело для збагачення, деякі люди вдиралися в гетто й силою позбавляли бранців останніх пожитків. Знаючи, що євреї фізично виснажені через недоїдання і не боячись покарання за свої вчинки, вони чинили сексуальне насильство над беззахисними жінками. Ось як описує один з аспектів життя мешканців табору, що був у с. Кацмазів неподалік Жмеринки, Рахіль Цельнік:

---

¹³⁸ Черная книга. – С. 75.

¹³⁹ Там же. – С. 86.

¹⁴⁰ Альтман И. А. Женщины. – С. 309.

¹⁴¹ Гон М. Голокост на Рівненщині. – С. 76.

«Часто місцеві націоналісти вривалися в табір, гвалтували дівчат, били, грабували...»¹⁴².

Об'єктом сексуальних домагань були не лише єврейки, а й ті жінки, які перебували в шлюбі з євреями. Саме таку історію наведено в «Чорній книзі» – про долю сім'ї Індікт у Дніпропетровську¹⁴³. Можемо припустити, що така доля була типовою для тих росіянок і українок, котрі до війни одружилися з євреями.

Наведені приклади засвідчують тенденцію сексуального насильства над єврейками. Водночас сексизм був, так би мовити, однією з проєкцій рефлексій убивць до жертв жіночої статі. Дегуманізація групи, відмова нацистів та їхніх поплічників бачити в її членах людей, що мають право на життя, призвели не лише до того, що знущання стали специфічною нормою поведінки щодо жертв, а й до спотвореного ставлення до жіночого тіла. Як показано вище, воно підштовхувало нацистів та їхніх спільників до насильницького задоволення своїх сексуальних потреб, супроводжувалося проявами садизму (наприклад, у Доманівці румуни відрізували єврейкам груди¹⁴⁴). Під час знищення євреїв Старої Ушиці жінок били «...по обличчю, грудях і носками чобіт у статеві органи. Навіть панчохи й шкарпетки на ногах... зривалися за допомогою дула гвинтівки чи палиці»¹⁴⁵.

Зрозуміло, таке насильство – не лише засіб залякування й примусу виконувати накази вбивць, це відображає їхню спотворену психологію: задоволення сексуальних фантазій в атмосфері екстремі й масового насильства.

Лише подекуди, і хіба що на мить, дівоче або жіноче тіло змушувало вбивць призупинити оргію насильства: «Студентці Люсі Сапожніковій, – занотував І. Еренбург про події в с. Цибульові, що на Вінниччині, – було 19 років. Коли Люсю розділи перед розстрілом, навіть німці зніяковіли – такою вона була красивою... Вона загинула»¹⁴⁶.

¹⁴² Живими остались только мы. – С. 468.

¹⁴³ Черная книга. – С. 77.

¹⁴⁴ Там же. – С. 101.

¹⁴⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 409.

¹⁴⁶ Черная книга. – С. 56.

Зовнішність та амбівалентність «ресурсу» дівочої / жіночої краси

Гендерний аналіз геноциду спонукає вести мову не лише про сексизм, а й про такий особливий ракурс проблеми, як зовнішність дівчат і жінок. Адже часто-густо солдати й офіцери «відбирали» жертв згвалтування саме за зовнішністю. Водночас маємо врахувати й іншу складову цієї проблеми: нетиповість зовнішності жінок-єврейок, колір їхнього волосся тією чи іншою мірою коригували шанси на порятунок. Наприклад, Гені Аскес-Шайран із Чуднова завдяки тому, що вона «не була схожа на єврейку», вдалося уникнути розстрілу 16 жовтня 1941 р.¹⁴⁷

«Слов'янська зовнішність» збільшувала шанси на інтеграцію в соціум після втрати зв'язків з єврейським середовищем. Наприклад, юній львів'янці Ліні Гаус та мешканці Тучина Леї Фрідман, котрі видавали себе за польок, вдалося влаштуватися на роботу до німців. Перша працювала в їхніх фірмах¹⁴⁸, друга – на кухні в одній з німецьких військових частин, а згодом санітаркою в туберкульозному відділенні лікарні в м. Ерфурт¹⁴⁹.

Дівчата й жінки, котрі видавали себе за представниць інших національностей, інколи рятувалися від смерті завдяки тому, що потрапили на примусові роботи до Німеччини. Дослідниця В. Данильчук встановила імена кількох таких жінок із рівненського регіону: мешканка м. Тучин Марія Грибова-Фішман, яка з весни 1943 р. працювала на військовому заводі в м. Ессен, жителька м. Костопіль Реня Оксенгорен, котра працювала в сільському господарстві в одному із сіл району Траунштайн.

Опрацьовуючи фільтраційні справи осіб, яких у час окупації вивезено на роботи до Німеччини, й фокусуючи увагу на їхньому гендерному складі, В. Данильчук висловлює «...припущення про кількісне переважання серед євреїв-остарбайтерів жінок з огляду на такий чинник, як наявність обрізання у чоловіків»¹⁵⁰.

---

¹⁴⁷ Живими осталися тільки ми. – С. 390.

¹⁴⁸ Черная книга. – С. 134.

¹⁴⁹ Данильчук В. До проблеми порятунку євреїв Рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2014. – № 1 (12). – С. 17–18.

¹⁵⁰ Там само. – С. 18.

На нашу думку, дослідниця має рацію. Адже в умовах окупаційного режиму належність до єврейства тих, кому пощастило уникнути смерті, німці й поліцаї часто-густо визначали саме шляхом огляду статевих органів чоловіків. Тому правомірною є гіпотеза про те, що дівчатка й жінки в умовах Голокосту мали більше шансів на порятунок. У Львові, приміром, поляки переховували здебільшого єврейських дівчат. «Багато польських священиків, – стверджували очевидці, – брали єврейських дівчаток, ховали їх у костелах і так рятували від смерті»¹⁵¹.

Іншою була доля більшості єврейок – тих, хто мав «типову» єврейську зовнішність. В умовах геноциду дівоча краса була радше проблемою, аніж предметом гордощів: вона привертала увагу як солдат і офіцерів, так і колаборантів, отже – ставала додатковим каталізатором насильства. Саме тому в спогадах бранців гетто (як і жертв Голокосту загалом) багато розповідей про «ретушування» зовнішності дівчат. Ось як описує такий випадок у гетто Корця Н. Анапольський: «Красуні дівчата 18–20 років найрізноманітнішими мазями нівечили свої обличчя, стриглися наголо, щоб не привертати до себе увагу і не бути згвалтованими...»¹⁵². Шая Клейман свідчить: «Ніколи не забуду молодих жінок, дівчат, які спеціально стриглися наголо, мазали обличчя багнюкою, дряпали їх, щоб виглядати якомога потворніше»¹⁵³.

Красиві обличчя й стрункі статури, як свідчили очевидці Голокосту, відіграли різну роль у житті потенційних жертв. Приклад пророкування біди – доля 16-річної красуні Соні Фаєрштейн, що проживала в м. Бар на Вінниччині. Єлизавета Бруш розповіла, що: «її помітив гебітскомісар і наказав розстріляти, примовляючи, що з такою красою довго не живуть»¹⁵⁴.

Схожий приклад патології – вчинок штурмана СС Г. Хессе. Слідчим органам ФРН він повідав, що розстріляв красиву єврейку 25–30 років для того, щоб вона не потрапила до рук унтерштурмфюрера¹⁵⁵.

¹⁵¹ Черная книга. – С. 135.

¹⁵² Гон М. Голокост на Рівненщині. – С. 77.

¹⁵³ Живими остались тільки ми. – С. 193.

¹⁵⁴ Там же. – С. 64.

¹⁵⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – С. 287.

Логіка міркувань Г. Хессе доволі виразна: убивця пояснює мотивацію свого злочину бажанням урятувати єврейку від наруги інших військових. Задля цього він використовує метод, що сповна відповідає логіці геноциду, – вбивство.

На тлі визначальної тенденції – вбивства – дівоча краса в поодиноких випадках сприяла порятунку жертв з місць розстрілів. За свідченнями М. Москалюка, двох красунь-єврейок 16–17 років відпустив із місця страти у Володимирі-Волинському один з організаторів акції екстермінації¹⁵⁶. Гарненька зовнішність допомогла ситуативно уникнути смерті й дівчині в с. Тернівка: керівник місцевого гестапо «Хуммель звелів вийти з колони двом єврейкам, одна була кравчиною, а друга дуже гарна дівчина, котру він обрав на свій смак. Їх відвели до Хуммеля і не розстріляли того дня»¹⁵⁷.

Цей фрагмент інтерв'ю дуже промовистий. Адже нацист забирає з колони численних жертв дівчат за двома критеріями: професійним (єврейка, яка має певні, в цьому випадку кравецькі, здібності) й зовнішністю.

Ведучи мову про такий специфічний ракурс Голокосту, який можна визначити як «красива зовнішність – запорука ситуативного порятунку», зауважимо, що подеколи гарне обличчя рятувало життя й хлопчикам. Про такий факт розповіла Єва Гладка – мешканка містечка Баранівка (Житомирська область): «...невдовзі відбулася ще одна акція. Вбивали хлопців-підлітків... Хлопців повантажили, садили на вантажні машини й повезли на страту. Німці, які їх супроводжували, дали їм дзеркальце, подивитися на себе перед смертю. Однак маленького на зріст красивого хлопчика, Вайнштейна Мунька (товариша брата) німець пожалів і викинув з машини. І він вижив»¹⁵⁸.

Звісно, такими розповідями не варто послуговуватися для формулювання узагальнень. Це помилковий шлях, адже йдеться про виняткові випадки, про тих, кому відверто пощастило. Принциповою у цьому разі є й очевидна суб'єктивність сприйняття зовнішності людини. Натомість спільне для тих, хто вирізнявся з-поміж

---

¹⁵⁶ Музиченко В. Володимир єврейський. – С. 118.

¹⁵⁷ Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – С. 114.

¹⁵⁸ Живими остались тільки ми. – С. 97–98.

інших своєю зовнішністю, і тих, хто «губився» в натовпі, є належність до нації – групи, яка, волею організаторів геноциду, була приречена на загибель.

Висловлені міркування дають підстави для висновку, що в умовах геноциду гендерний чинник у долі євреїв не був визначальним. Представниці жіночої статі гинули нарівні з чоловіками. Щоправда, перетворення їх, як і дітей, на цільову групу для знищення відбулося на тлі масових убивств чоловіків, знищення котрих розпочалися з часу окупації теренів сучасної України. Методи, які використовували вбивці під час реалізації геноциду, не залежали від статі жертв. З цього погляду жінки й чоловіки були зрівняні, однаково підлягали дискримінації та зазнавали поневірянь у гетто, в'язницях, концентраційних таборах, нещадно експлуатувалися окупаційною владою як людський ресурс. Щоправда, шанси жінок працевлаштуватися в ремісничих майстернях чи на виробництві були значно меншими порівняно з чоловіками з огляду на різницю у рівні їхньої професійної соціалізації в довоєнний час.

Водночас гендерний чинник є очевидним, коли йдеться про сім'ї, де чоловіків було мобілізовано до збройних сил, що визначило роль жінок в умовах екстреми. Зосередження уваги на мікрорівні – сім'ях (у т. ч. й тих, глави яких поневірялися разом з іншими членами родини) – відображає особливу роль у долі жінок фактора материнства: під час проведення селекцій чимало з них вбили саме тому, що вони були «обтяжені» малолітніми дітьми. Інтереси останніх (власне – мінімізація їхніх фізичних страждань, спроби порятунку й забезпечення дітей від емоційних надривів) визначали дії матерів у місцях концентрації жертв та під час їх знищення. Трагічною була доля й тих жінок, які під час Голокосту були вагітними або народжували малюків в умовах нацистського «нового порядку».

Хоча сексизм не відіграв визначальної ролі в ідеології нацистів, зокрема, в їхньому ставленні до євреїв, у період Голокосту частина дівчат і жінок із знищеної групи стали його жертвою. Це виявилось як у фактах примусу до більш-менш тривалих сексуальних стосунків (маргінальна тенденція у примусово створених вбивцями «тандемах» із жертвами), так і в масових актах згвалту-

вання (панівна «сюжетна лінія» в ракурсі сексуального насильства). В умовах геноциду ці акти сприймаються не лише як фізична наруга над євреями, прочитується їхній позафізіологічний вимір: заподіяти психологічні травми рідним зґвалтованих і соціальній групі в цілому (насамперед чоловікам), що не змогла захистити «своїх».

Зовнішність дівчат і молодих жінок відігравала амбівалентну роль у їхніх долях: одних за їхню красу страчували, а поодиноким жертвам вона допомогла врятуватися з місць розстрілів. Проте в умовах геноциду це був лише примарний шанс на виживання.